

REFLECȚII ACTUALE DESPRE PRIETENIE ÎN DIALOGUL CICERONIAN *DE AMICITIA*

DOI: 10.35923/978-630-327-052-4/03

Irina Loredana MILINCU
Școala Gimnazială nr. 18 Timișoara/
Universitatea de Vest din Timișoara
e-mail: irina.milincu@e-uvv.ro

Actual Reflections on Friendship in the Ciceronian Dialogue *De amicitia*

Abstract: Cicero chose to define friendship and the use of it from the stoic perspective because it shouldn't be forgotten that his entire life he was preoccupied by philosophy and its popularization in the Roman world. By doing so, he confirmed his orientation for The New Academy, formed for the Greeks by Carneades of Cirene (214-129 b. c.). This philosophical school became the most important for the Romans and Cicero helped with the development of Roman philosophical prose and the enrichment of the Roman and European philosophical vocabulary. The work was created like a discussion that would have taken place in Laelius's house, in 129 b. c., a few days after Scipio the Younger's death. Laelius was a little bit older than Scipio (the one who conquered Cartagena in the third punic war) and he was two times consul. They even kept each other's company in the Hispanic Campaign, ended with the conquer of Numantia's settlement in the year of 133 b. c. The two of them had the same philosophical convictions, the same attitude towards politics and also the same cultural ideal. Using a very rich and complex vocabulary, Cicero managed to define *amicitia* by considering it the most precious thing for the human being.

Keywords: *philosophy; letters; friendship; trust; attachment.*

Rezumat: Cicero a definit prietenia și folosul acesteia din perspectiva stoică, deoarece nu trebuie uitat faptul că întreaga sa viață arpinatul

a fost preocupat de filosofie și de popularizarea ideilor filosofice grecești în lumea romană, afirmându-și opțiunea pentru Noua Academie Probabilistă, școală platoniciană creată la greci de Carneades din Cirene (214-129 a. Chr.). Această școală filosofică a devenit cea mai importantă la romani, iar Cicero a contribuit la dezvoltarea prozei filosofice romane și la îmbogățirea vocabularului filosofic roman și european. Lucrarea a fost concepută ca o discuție ce ar fi avut loc în casa lui Laelius, în anul 129 a. Chr., la câteva zile după moartea lui Scipio cel Tânăr. Laelius era mai în vârstă cu câțiva ani față de Scipio (cel care a cucerit Cartagina în cel de-al treilea război punic), a fost de două ori consul și chiar și-au ținut companie în campania din Hispania, sfârșit prin cucerirea cetății Numantia în anul 133 a. Chr. Folosind un vocabular amplu, bogat, Cicero a reușit să definească *amicitia*, pe care a considerat-o bunul cel mai de preț al omului.

Cuvinte-cheie: *filosofie; scrisori; prietenie; încredere; devotament.*

Ce este prietenia?

Am căutat răspunsul la această întrebare în operele celor mai cunoscuți și apreciați scriitori latini (Cato cel Bătrân, Cicero, Ovidiu, Seneca și Sfântul Augustin), pentru a o înțelege, pentru a-i stabili granițele și pentru a o defini cât mai exact. În urma unei lecturi extrem de plăcute – incitantă, relevantă, actuală –, am reușit să înțeleg de ce această afecțiune este indispensabilă omului, fie că este dăruită celui de lângă noi, fie închinată lui Dumnezeu. Prietenia înseamnă dragoste necondiționată, încredere, respect reciproc, și nu acea nevoie de a avea tot timpul pe cineva la dispoziția noastră, să ne ajute ori de câte ori avem nevoie. Putem defini *amicitia*, dar nu putem să o trăim conform unor tratate; o putem ajuta să înflorească, dar nu vom reuși să o finisăm într-atât încât să fie perfectă.

Marcus Tullius Cicero a fost și este, probabil, cel mai citit și comentat autor latin. În opera sa, proza latină atinge un înalt nivel de maturitate artistică, de fapt una dintre culmile sale. Eugen Cizek afirmă faptul că

„Cicero inițiază și dezvoltă procesul de maturizare a limbajului literar latin. Pe lângă aceasta, Cicero a fost autorul roman care a exercitat cea mai profundă influență asupra literaturii latine, ce i-a succedat, și asupra receptării acesteia în culturile moderne. Chiar dacă n-a fost cel mai valoros prozator latin – titlu pe care nu poate să-l revendice decât Tacitus –, Cicero s-a manifestat ca unul dintre cei mai fertili scriitori romani, mai

fecund decât Seneca și Augustin. Activitatea sa literară și politico-socială s-a concretizat în foarte numeroase domenii, încât Cicero poate fi calificat ca un *om universal* (*homo universalis*)” (Cizek 1994, I, 169).

Opera arpinatului poate fi socotită un *summum* al culturii greco-romane. Prin formația sa enciclopedică, prin complexitatea preocupărilor și a talentului, prin bogăția și eleganța limbii și a stilului, Cicero este un umanist care a influențat profund nu numai epoca sa, adesea numită *ciceroniană*, ci și gândirea lumii antice și moderne ce i-a urmat.

„Umanismul ciceronian, umanismul în general, al cărui părinte poate fi considerat Cicero, implica o dublă preocupare pentru realism și pentru ideal. Acest umanism se exprima în acțiunea politică, însă și în reflecția limbajului culturii, conceptelor filosofice.

Cicero a devenit o figură mitică, a cărei imitare sistematică a menținut multă vreme oratoria romană în aceleași tipare. Cel puțin elocința clasicizantă a ilustrat o destul de strictă obediență față de paradigma ciceroniană” (*ibidem*, 169).

Tratatul *De amicitia* sau *Laelius* a fost scris într-un moment de mare frământare sufletească, prin noiembrie-decembrie 44 a. Chr., și a fost dedicat lui Pomponius Atticus, prietenul de-o viață al lui Cicero¹, reînviind o altă prietenie rară, aceea dintre Laelius Înțeleptul și Scipio cel Tânăr.

Lucrarea a fost concepută sub forma unei discuții ce ar fi avut loc în casa lui Laelius, în anul 129 a. Chr., la câteva zile după moartea lui Scipio cel

¹ Cicero a purtat o foarte bogată corespondență, din care s-a păstrat doar o parte (din cele 864 de epistole au rămas 774). Unii cercetători consideră că cele mai importante epistole sunt cele care erau adresate chiar lui Atticus, fiind de părere că acesta le-a și publicat. Alții sunt de părere că editarea lor s-a făcut cu mult mai târziu, în timpul lui Octavianus Augustus, iar celelalte grupuri de scrisori se presupune că au fost publicate de Tiro, libert, secretar și prieten al lui Cicero. „Această corespondență ne îngăduie un contact aproape cotidian cu marele scriitor, cu viața lui publică și privată, cu preocupările lui cele mai mărunte cu toate mișcărilor și gândirile lui” (Cizek 1994, I, 175). Redactate în perioada 68–43 a. Chr. (28 iulie, ultima scrisoare) și grupate în patru culegeri (*Ad Atticum* – scrisorile sunt datate între 68 și 63 a. Chr. și sunt împărțite în șaisprezece cărți; *Ad familiares* – dateate între 62 și 43 a. Chr., în șaisprezece cărți; *Ad Quintum fratrem* – scrise între 60 și 54 a. Chr., în trei cărți și *Ad Marcum Brutum* în două cărți), acestea ne îngăduie să vedem mai larg nu doar relația de prietenie a lui Cicero cu Atticus, ci și să înțelegem în adâncimea sa semnificațiile concrete pe care le conferă arpinatul prieteniei.

Tânăr. Laelius era mai în vârstă cu câțiva ani față de Scipio, cel care a cucerit Cartagina în al treilea război punic, a fost de două ori consul și chiar i-a ținut tovărășie în campania din Hispania (care, în anul 133 a. Chr., s-a sfârșit prin cucerirea cetății Numantia). Cei doi aveau aceleași convingeri filosofice, aceeași atitudine politică, precum și același ideal cultural – o combinație armonioasă între tradiția națională și cultura greacă, fiind în relații foarte bune cu cei mai vestiți scriitori ai vremii: satiricul Lucilius, Terentius comediograful, Pacuvius, nepotul lui Ennius, renumit pentru tragediile sale. Laelius avea două fiice, măritate una cu Q. Mucius Scaevola, supranumit Augurul, un renumit jurisconsult, pe lângă care, în anul 88 a. Chr., Cicero și-a făcut ucenicia în domeniul dreptului, iar cealaltă cu C. Fannius, care a scris o foarte apreciată istorie a Romei antice, *Annales*.

Cicero a pretins că

„Q. Mucius Scaevola îmi relatase discuția despre prietenie pe care Laelius o avusese cu cei doi gineri ai săi și pe care el nu face decât să o reproducă. Nu e propriu-zis o discuție, ci mai degrabă o expunere continuă a lui Laelius în fața celor doi auditori, mai mult decât interlocutori” (Cicero 1973, I, 168).

Personajele din acest tratat de morală au fost alese cu mare atenție, la fel cum procedase și în cazul tratatului *De senectute* „Despre bătrânețe”, unde cel care înfățișează aspectele această perioade a vieții e Cato cel Bătrân: „am dedicat unui bătrân lucrarea despre bătrânețe, tot în această carte, ca bun prieten ce-ți sunt, am scris către un prieten despre prietenie Laelius, înțelept, căci așa a fost socotit, și strălucit prin gloria prieteniei” (Cicero 1973, I, 188).

Arpinatul a definit prietenia și folosul acesteia din perspectiva stoică, deoarece nu trebuie uitat faptul că întreaga sa viață a fost preocupat de *filosofie*, așa cum era ea înțeleasă și asumată de către antici, drept o disciplină generală, ce îngloba toate științele.

Omul a fost creat să trăiască în comunitate. Fiind un dar de la zeii nemuritori, *amicitia* reprezintă pentru Cicero *omnium discriminum humanarumque rerum hum benevolentia et caritate consensio*². Această afecțiune reciprocă există între aceia care conferă rol fundamental virtuții (*in virtute summum bonum ponant*), deoarece virtutea creează și menține prietenia. Fără aceasta, amintește arpinatul, nu poate fi o relație sinceră și „sănătoasă”. Cei care locuiesc în aceeași zonă sunt preferați înaintea celor veniți din altă parte,

² Citatele sunt reproduse după ediția Cicero 1882.

iar rudele înaintea străinilor. „Prietenia nu poate exista decât între oameni buni”³ (*amicitiam esse non posse nisi in bonis*), care se înrudesce sau nu și care trebuie să-l respecte pe cel apropiat, întrucât o prietenie se poate stinge, însă o înrudire niciodată: *namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollit propinquitatis manet* („Căci prietenul e mai presus decât înrudirea, prin aceea că iubirea poate lipsi din înrudire, din prietenie însă nu; într-adevăr, dacă înlături iubirea, piere și ceea ce numim prietenie, dar înrudirea rămâne”; Cicero 1973, 195).

Laelius prezintă ginerilor săi avantajele multiple ale prieteniei, ce „nu e îndepărtată de nicăieri, nu e niciodată inoportună, niciodată supărătoare”. Referindu-se la o prietenie adevărată și desăvârșită, el precizează faptul că întâmplările fericite sunt mai strălucitoare, iar nenorocirea este mai ușor de suportat atunci când ai cu cine să o împarți și să o împărtășești. Deși avantajele sunt atât de numeroase încât cu greu pot fi cuprinse într-un spațiu atât de limitat, totuși cel dintâi este acela că redă *bonam spem in posterum*, nelăsând curajul să fie diminuat sau să dispară.

Un prieten trebuie ales cu mare atenție, deoarece chipul acestuia oglindește propriul nostru chip. Prin înlănțuirea unor sintagme antitetice ori paradoxale, Cicero reușește să creeze o lume în care sunt depășite toate limitele: *absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent et [...] mortui vivunt* („cei absenți sunt de față și cei ce lipsesc sunt din abundență și cei neputincioși sunt viguroși și morții trăiesc”). Îndepărtarea de această lume, cea a prieteniei, înseamnă dispariția armoniei și, inevitabil, declanșarea unor reacții violente și, provocate nu de puține ori de ură, a dezbinărilor. Acolo unde nu există prietenie, stăpânește sentimentul contrar, *odium* „ură”. Doar cunoscând ura omul este capabil să aprecieze prietenia la adevărata ei valoare. Aceasta poate fi în anumite condiții chiar o virtute, dar și o slăbiciune cauzată de lipsurile noastre; poate fi, de asemenea, o necesitate specifică naturii omenești „căci iubirea, de la care a fost creat numele de prietenie, trebuie să unească cea dintâi bunăvoință” (*amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam*). Într-o astfel de relație nu trebuie să existe neîncredere, prefăcătorie sau minciună, ci „totul în ea e adevărat și spontan”, deoarece provine mai mult dintr-o „înclinare sufletească, unită cu un sentiment de iubire, decât din calculul folosului pe care l-ar putea aduce”.

³ Atunci când nu există indicații în acest sens, traducerea îmi aparține.

Nihil est [...] virtute amabilius „Nimic nu este mai plăcut decât virtutea”, pentru că aceasta ne îndeamnă să iubim mai mult și mai sincer. Petrarca definea astfel virtutea: „Este fundamentul prieteniei pentru a o păstra nu este nevoie decât de caritatea reciprocă. Aceasta este simplă și nu are trebuință de farduri, nu cere nimic din cele exterioare”. Noi trebuie să înțelegem că *natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis*, cei ce sunt prieteni, de asemenea, trebuie *sint pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendem*. Îl ajuți pe cel de lângă tine pentru că-l respecti și îl iubești, nu fiindcă acesta poate să te ajute în viitor, aducându-ți numeroase servicii și foloase. Dacă o prietenie a fost legată doar din interes, se va destrăma în curând, căci „tot prețul ei stă tocmai în iubire”. Ea nu poate fi măsurată în timp, este situată undeva dincolo de acesta, după cum scrie Cicero: *verae amicitiae sempiternae sunt*.

Ghidul ciceronian se dovedește extrem de util și azi, pentru toți cei care caută să deceleze însemnele relației de prietenie, spre a separa implicit falsa prietenie de cea sinceră. În numele prieteniei nu trebuie să cerem *res turpes* „lucruri rușinoase”, ci doar ceea ce este cinstit. Dorința noastră de a ajuta, fără să exităm, îndrăzneala de a ne spune sincer părerea, fără a aștepta să fim rugați sunt și acestea însemne perene ale prieteniei veritabile. Prietenii se sfătuiesc bine întotdeauna, indiferent de împrejurare, deoarece au acea calitate de a-l asculta pe cel de lângă ei și de a-l ajuta, ignorând ideea că prietenii excesive trebuie evitate, pentru că „un singur om să nu fie obligat să se neliniștească pentru mai mulți; îi e de-ajuns fiecăruia grija de propriile sale treburi și e neplăcut să fii prea amestecat în treburile altora”. Dar nu poți fi fericit dacă nu te bucuri și nu suferi alături de un prieten. Fericire înseamnă prietenie, care la rândul ei implică devotamentul și iubirea. Unii oameni îndepărtează din viața lor *amicitia*, acest lucru minunat ce ne face să ne distingem de animale, încercând astfel să fugă de griji, dar se îndepărtează tot mai mult de virtute, opunându-se fericirii; precum *bonitas oderit malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo*. Astfel, un suflet ce are temelii morale indistructibile se poate bucura de tot ceea ce este bun și suferă din pricina răului, fără a pune în balanță avantajele pe care i le oferă o astfel de trăire.

Din textul ciceronian se desprind trei păreri distincte cu privire la punctul până unde merge prietenia: prima cere să avem față de prieten aceleași sentimente precum sunt cele față de noi înșine; a doua, revendică să fie perfect egal devotamentul nostru față de prieteni cu cel al acestora față de noi; a treia, ca fiecare să fie prețuit de prieteni atât cât valorează el însuși.

Cicero nu este de acord însă cu niciuna dintre acestea, considerând că într-o prietenie trebuie să ținem seama de unele condiții: pe de o parte, caracterul prietenilor să fie demn; pe de alta, să existe între ei înțelegere deplină, în idei și în idealuri.

O astfel de relație trebuie să se bazeze pe bună-credință, fără a ignora două reguli pe care le propune Cicero: „mai întâi să nu existe în ea nici urmă de minciună sau prefăcătorie (căci unui om cinstit i se potrivește mai bine să urască fățiș decât să-și ascundă gândurile înapoia frunții); în al doilea rând, nu numai să respingă acuzațiile nedrepte aduse de cineva, dar nici ei însuși să nu fie bănuielnic, crezând tot timpul că prietenul său și-a călcat vreo îndatorire” (Cicero 1973, 210).

O prietenie se cuvine să fie ocrotită și nu abandonată în schimbul alteia noi, căci „nu trebuie să ne saturăm de prietenie ca de alte lucruri; cele mai vechi prietenii, întocmai ca vinurile care își duc bine anii, trebuie să fie cele mai plăcute”. Prietenii noi sunt precum niște plante înșelătoare, mai spune Cicero, în care pui multe speranțe, dar nu poți ști dacă vor da rod. Noi sau vechi, acestea fac ca cei inferiori să fie egali superiorilor, fără ca primii să se întristeze că prietenii lor îi întrec prin talent, situație sau rang. Cei care sunt superiori nu este indicat să coboare la nivelul celorlalți, ci să-i ridice, în vreun fel, pe cei inferiori. „Valoarea prieteniei trebuie s-o judecăm atunci când caracterul s-a format și vârsta s-a maturizat“, deoarece în timp, mai ales în prima tinerețe, viciile ascunse pot izbucni, dăunând fie prietenilor înșiși, fie celor din preajmă. Să poți renunța la ceva ce nu-ți face bine, dar să prețuiești pe cel care te iubește ca pe sine însuși, căci prietenul este un fel de *alter ego*. Cicero afirmă în *De amicitia* că „Trebuie să iubești după ce judeci, nu să judeci după ce iubești”. Pentru a judeca drept, adevărul se cuvine să fie spus întotdeauna, chiar dacă de multe ori aduce supărare, după cum observase și Cato mai înainte: „Dușmanii înverșunați aduc mai multe servicii unora decât prietenii care par plăcuți; aceia spun de multe ori adevărul, aceștia niciodată”.

Ceea ce caracterizează prietenia este acea capacitate de a fi sfătuit și de a sfătui cu sinceritate, nu cu asprime, respectând adevărul, fără a linguși sau a măguli pe cel apropiat ție. Cicero consideră că prefăcătoria este un viciu, care se împotrivesc cu desăvârșire unei prietenii sincere. „Virtutea leagă și păstrează prietenii”, pentru că ea este armonia, în ea stabilitatea, în ea statornicia.

Prietenia nu ține cont de vârstă, dar strălucește cu mai multă putere între cei de aceeași vârstă, precum cea dintre Laelius și Scipio, Lucius Paulus, Publius Rupilius și Spurius Mummius. Este normal să se lege prietenii și între generații, pentru că omul caută întotdeauna câțiva oameni pe care să-i iubească și de care să fie iubit. Chiar dacă cineva drag se stinge, exemplul lui Scipio, nu înseamnă că a dispărut cu totul, ci el trăiește datorită prietenilor săi, prin ceea ce a reușit el să fie în raport cu ceilalți.

În încheierea tratatului, Laelius aduce numai cuvinte de laudă la adresa lui Scipio cu care a trăit în aceeași casă, a împărțit aceeași hrană și masă, cu care a fost împreună în campanie, dar și în călătoriile și în popasurile la țară. Pierderea acestuia a însemnat o mare nenorocire pentru Laelius. Doar vârsta lui înaintată mai reprezintă o consolare, deoarece suferința îi va fi de scurtă durată. Adresându-se celor doi gineri ai săi, îi sfătuiește astfel: „Iar pe voi vă îndemn să prețuiți atât de mult virtutea, fără de care prietenia nu poate exista, afară de ea, să nu socotiți nimic mai presus decât prietenia.”

Folosind un vocabular amplu, bogat, Cicero a reușit să definească *amicitia*, pe care a considerat-o bunul cel mai de preț al omului. Fraza largă, colorată și echilibrată, i-a servit la conturarea ideilor și exemplificării unor relații deosebite, ce au durat chiar și după pierderea unuia dintre prieteni. Pare cu neputință să mai fie scris un tratat despre prietenie atât de plăcut, de clar și plin de sensibilitate și înțelepciune. Tot ceea ce s-a scris mai târziu, fie a completat fie a combătut cele scrise în tratatul *De amicitia* de Cicero, dar toate l-au avut ca punct de pornire.

Acesta a fost un strălucit orator și scriitor, un mare umanist – model al gândirii universale, admirat, atât în vremea sa cât și în veacurile următoare. Chiar în timpul epocii sale, Cornelius Nepos și Tiro i-au alcătuit biografii.

A fost elogiat de Titus Livius, a fost citat de Quintilianus și imitat de Tacitus în *Dialogul despre oratori*. Lactantius și Augustinus s-au format la școala gândirii sale filosofice și retorice. Operele sale au fost apreciate de spirite luminate ale Evului Mediu – Brunetto Latini, Petrarca – și de umaniști ai Renașterii – Thomas Morus, care a fost proclamat „martir” al ciceronismului. Reprezentanții Revoluției Franceze – Mirabeau și Danton – l-au admirat ca pe un apostol al libertății. În secolul al XIX-lea, savanții francezi, republicanii, l-au admirat și l-au elogiat (Gaston Boissier și alții), în timp ce cercetătorii germani, monarhiști și fervenți ai lui Caesar, în frunte cu Theodor Mommsen, l-au blamat. Discursul său, cu accente patetice, i-au inspirat, la noi, pe Nicolae Titulescu și Nicolae Iorga.

Cicero a fost și este, probabil, cel mai citit și comentat autor latin:

„Prodigioasa lui personalitate, operele lui oratorice, filosofice, retorice, precum și corespondența lui, cultura, talentul și arta lui, sunt un monument al spiritului creator roman, care a exercitat timp de două milenii o fecundă acțiune, comparabilă doar cu a lui Vergilius, asupra conștiinței literare și morale a lumii antice și moderne.” (Davidsohn 1967, LVIII).

Prietenia implică sentimente, gesturi sau priviri, care nu pot fi explicate cu ajutorul cuvintelor, deoarece ele uneori slujesc cu credință omul, iar în împrejurări ca acestea sunt insuficiente. Pentru autor, prietenul reprezintă un *alter ego*, amicii fiind considerați ca având un singur suflet. Prietenia este o *necesitate* a sufletului, pe care fiecare o caută într-un mod mai mult sau mai puțin conștient.

Referințe bibliografice:

- Barbu, N. I., 1959. *Aspecte din viața romană în scrisorile lui Cicero*. București: Editura Academiei.
- Barbu, N. I., 1972. *Istoria literaturii latine (de la origini până la destrămarea Republicii)*. Ediția a II-a. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Bayet, Jean, 1972. *Literatura latină*. Traducere: Gabriela Creția. Introducere de Mihai Nichita. București: Editura Univers.
- Cizek, Eugen, 2003. *Istoria literaturii latine*, 2 vol. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Grup Editorial Corint.
- Davidsohn, Isac, 1967. *Studiu introductiv la Seneca, Scrisori către Lucilius*. București: Editura Științifică.
- Grimal, Pierre, 1997. *Literatura latină*. Traducere de Mariana și Liviu Franga. Prefață de Eugen Cizek. București: Editura Teora.
- Hadot, Pierre, 1997. *Ce este filosofia antică?* Traducere de George Bondor și Claudiu Tipuriță. Prefață de Cristian Bădiliță. Iași: Editura Polirom.
- Teodorescu, G. Dem., 1900. *Istoria literaturii latine*. București: Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu.

Surse

- Cicero, Marcus Tullius, 1957. *Despre îndatoriri*. În românește de D. Popescu. București: Editura Științifică.

- Cicero, Marcus Tullius, 1972. *Filipice*. Traducere, prefață și note de Dumitru Crăciun. București: Editura Albatros.
- Cicero, Marcus Tullius, 1973. *Opere alese*, 3 vol. Traducere colectivă. Ediție îngrijită de Gheorghe Guțu. București: Editura Univers.
- Cicero, M. Tullius, 1882. *Laelius de amicitia*. With introduction and notes by James S. Reid. Boston-New York-Chicago: Allyn and Bacon, disponibilă și online: <https://catalog.perseus.org/catalog/urn:cts:latinLit:phi0474.phi052.opp-lat6>, accesat ultima dată la 15. 03. 2023.
- Platon, 1996. *Lysis*. Cu un eseu despre înțelesul grec al dragostei de oameni și lucruri de Constantin Noica. Traducerea dialogului și note de Alexandru Cizek. București: Editura Humanitas.
- *** *Proză latină*, 1964. Prefață și note finale de Dumitru Crăciun. În românește de Dumitru Crăciun și Radu Albala. București: Editura Tineretului.